

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ПРАВОВА ДЕРЖАВА: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

О. Ф. Скакун

Верховенство права і правова держава – ціннісні категорії, гуманістичні ідеали розвитку суспільства. Верховенство права зафіксовано у ст. 8 Конституції України як принцип поряд з визначенням вищої юридичної сили норм Конституції України, а правова держава (разом з демократичною і соціальною) як зразок держави, до якого має прагнути народ України (ст. 1 Конституції України).

КЛЮЧОВІ СЛОВА

Верховенство права, правова держава, умови функціонування правової держави

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Верховенство права, правовое государство, условия функционирования правового государства

KEY WORDS

Supremacy of law, jural state, conditions of jural state functioning

Одні вчені (С. Головатий) вважають поняття принципу верховенства права більш широким, ніж правова держава, пропонують виражати його таким однослівним відповідником як правовладдя; другі (А. Колодій, П. Рабінович), навпаки, звужують його до принципу правової держави, треті (М. Козюбра) – не вбачають принципової різниці між поняттями «верховенство права» і «правова держава», мотивуючи тим, що англійському варіанту «rule of law» (верховенство/правління права) відповідає німецьке «rechtsstaat» (правова держава)¹.

Дійсно, підхід до тлумачення верховенства права і правової держави дещо відрізнявся у Великобританії і Німеччині. Англійська доктрина верховенства права (А. Дайсі, кінець XIX ст.) акцентувала увагу на функціонуванні верховенства права у тих сферах, які держава не урегулює нормами. Базуючись на ідеях природного права, ця доктрина складалася з вимог щодо обмеження свавільних дій державної влади відносно людини; встановлення рівності всіх членів суспільства (у тому числі посадових осіб) перед законом; оцінювання прав і свобод людини як джерел конституції, а не навпаки. У другій половині XX ст. доктрина верховенства права стала принципом конституції Великобританії.

Німецька теорія правової держави (формальної) зародилася на початку XIX ст. і базувалася на ідеях юридичного позитивізму, для якого кожна держава (демократична і недемократична) є правовою. Інший характер мала концепція правової держави (матеріальної), що була покладена в основу Конституції Німеччини 1949 року. Вона була розроблена у часи відродження в Німеччині ідей природного права, тому поряд з вимогами верховенства конституції, відповідності позитивного права конституції, поділу влади, незалежності суду та інших, в ній містяться положення про обов'язок держави захищати «природні основи життя в рамках конституційного ладу» і визнавати нечинними положення самої Конституції, якщо вони порушують «основоположні принципи справедливості»².

Категорії «верховенство права» і «правова держава» об'єднує їх пов'язаність з вимогою конституційного правління, демократичного розвитку. В наші дні німецький підхід наблизився до англійського, а англійська доктрина верховенства права, ставши принципом, увібрала різнобічні вимоги, набувши інтегрального характеру. Англомовне поняття «верховенство права» вперше вжито в Загальній Декларації прав людини 1948 року. Воно міститься в Статуті Ради Європи (1949 р.), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), в установчих та інших договорах ЄС, Хартії основоположних прав ЄС (2000 р.) тощо. Принцип верховенства права застосовується у практиці Європейського суду з прав людини, який розвинув його основні вимоги відповідно до умов сучасності.

Вважаємо, що принцип верховенства права як явище загальносоціальне за своїм обсягом є більш широким, ніж правова держава і в такому сенсі означає, що право має панувати в громадянському суспільстві, державі, її правовій системі, тобто охопити усі сфери життєдіяльності людини, включаючи й міжнародну сферу, а не лише державу. Верховенство права означає корегування правом відносин між державою, суспільством (його більшістю і меншістю) й людиною, утримання держави під контролем суспільства, несперечливість правової системи. Верховенство права передбачає *рівну гарантованість основоположних прав і свобод людини* як головного суб'єкта громадянського

суспільства; збереження особистої автономії кожної людини, узгодженість її прав з правами інших осіб, соціальних груп і суспільства; реалізацію не лише прав, а й обов'язків; отже, забезпечення функціонування суспільства як громадянського. Без громадянського суспільства не відбудеться правова держава й не здійсниться верховенства права.

Якщо в понятті «правова держава» закладена якісна характеристика держави, підкреслюється її обмеженість правом, правами людини, то поняття «верховенство права» виділяє першість людини, пріоритет її невідчужуваних невід'ємних природних прав (природне право) і водночас підкреслює збалансованість прав людини, інтересів суспільства, держави, а також узгодженість відносин останньої щодо прав і свобод людини з іншими державами і міжнародними організаціями.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено аналізу сутності та змісту принципу верховенства права та правової держави, визначенню співвідношення, що існує між ними. Відстоюється теза, що принцип верховенства права як явище загальносоціальне за своїм обсягом є більш широким, ніж правова держава і в такому сенсі означає, що право має панувати в громадянському суспільстві, державі, її правовій системі, тобто охопити усі сфери життєдіяльності людини, включаючи й міжнародну сферу, а не лише державу.

Щодо змісту верховенства права і правової держави, то сучасне їх якісне наповнення є майже однаковим. Адже практично принцип верховенства права в країні не може бути реалізований без державних органів, їх певних способів організації і діяльності, взаємодії з іншими суб'єктами.

Утвердження принципу верховенства права в Україні й функціонування правової держави можливе в результаті втілення таких вимог і умов:

1) наявність громадянського суспільства – суспільства з високорозвиненою системою взаємодії вільних і рівноправних громадян та їх об'єднань, де реально забезпечується дія принципу рівних можливостей людей вільно і безпечно розпоряджатися своїми силами, здібностями, майном, керуючись правом і власною правосвідомістю. Виникнення і еволюція верховенства права (як ідеї, доктрини, принципу) і правової держави обумовлюється саме потребами громадянського суспільства;

2) реалізація принципу народного суверенітету, наявність демократії, що виражається передусім у широкому використанні форм народного представництва і безпосередньої демократії. У ХХІ ст. перевага віддається новій моделі демократії – демократії консенсусного суспільства, демократії не більшості, а «вирішальної меншості». Відсутність у державі демократії унеможливорює утвердження принципу верховенства права і, отже, побудову правової держави. У свою чергу, досягти справжньої демократії неможливо без верховенства права та правової держави;

3) реальність принципу основоположних прав і свобод людини – це визнання природних, невід'ємних і невідчужуваних прав і свобод людини вищою соціальною цінністю і безпосередньо діючим правом; закріплення в конституції каталогу прав і свобод людини відповідно до міжнародних стандартів; визначення прав і свобод людини виключно законом; гарантування їх здійснення – створення ефективних процедурно-юридичних механізмів їх забезпечення (реалізації, охорони, захисту). Відповідно до ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права держава виконує зобов'язання по захисту прав людини і громадянина шляхом: а) забезпечення права всіх осіб, що перебувають під її юрисдикцією, без будь-якої дискримінації; б) використання заходів, що дозволяють здійснювати ці права – відповідно до конституційної процедури законодавчого чи іншого характеру; в) надання їх кожній особі, права якої порушені, процесуальні правові засоби для їх захисту; г) розвитку можливостей використання зазначених правових засобів, а також відповідальності за дієвість їх застосування. Гарантується не лише захист національним судом прав і свобод людини, а й право громадянина звертатися за захистом своїх прав і свобод у відповідні міжнародні судові установи чи у відповідні органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є країна. Регулювання у сфері реалізації прав і свобод людини відбувається у межах загально-дозвільного режиму: «Дозволено все, окрім того що прямо заборонено законом»;

4) зв'язаність, обмеження державної влади правом (правами і свободами людини) – правова захищеність індивідуальної і суспільної сфер життя людини від надмірної регламентації з боку держави, від свавілля посадових осіб державних органів, від прийняття рішень «на свій розсуд», від втручання держави у суспільне життя. Згідно з ч. 2 ст. 3 Конституції України права і свободи людини, її гарантії «визначають

зміст і спрямованість діяльності держави», а згідно зі ст. 19 органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти на підставах, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України. Виключається виведенню з-під дії права осіб з огляду на посадове чи майнове становище або надання будь-якій з них необґрунтованих переваг.

Встановлюється відповідальність за неправомірні дії посадових осіб, перевищення влади, зловживання службовим становищем. Зокрема, ст. 55 Конституції України 1996 року надає право кожній особі оскаржити в суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб. Свобода в суспільстві може бути досягнута лише в тому випадку, якщо державна влада обмежується (переборюється) правом, ставиться під контроль права, функціонує в сполученні та у взаємодії з громадянським суспільством у межах права. Самообмеження державною владою своїх прав створеними нею правовими законами, неможливість її органів визначати свої власні повноваження та повноваження підпорядкованих органів, недопущення її довільного втручання у права особи потребує високої правової культури людей, що складають цю владу. Здійснення державної влади відбувається в межах *спеціально-дозвільного режиму*: «Дозволено тільки те, що прямо передбачено законом»;

5) відповідальність держави перед особою за усі види її безпеки виражається в гарантіях: правової захищеності конституційно закріплених прав і свобод особи та постійного їх розширення; неперевищення меж повноважень, чіткого додержання законів (не притягати до відповідальності одного виду за одне й те ж правопорушення; не притягати до відповідальності за відмову свідчити або пояснювати щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначене законом, та ін.); відшкодування за свій рахунок і за рахунок органів місцевого самоврядування морального і матеріального збитку, заподіяного незаконними рішеннями, дією/бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб та ін.;

6) втілення принципу конституційності, верховенства Конституції – виражається у визнанні найвищої юридичної сили Конституції щодо законодавчих та інших правових актів; конституційний контроль, здійснюваний Конституційним Судом за відповідністю Конституції законів та інших актів законодавчої і виконавчої влади. Гарантується пряма дія норм Конституції і закріплених у ній невідчужуваних

прав людини. Передбачається неможливість зміни Конституції України, якщо зміни стосуються скасування чи обмеження прав і свобод людини (ст. 157 Конституції України). Законопроект про внесення змін до Конституції України може розглядатися Верховною Радою України за умови надання висновку Конституційним Судом України щодо відповідності його ст. 157, тобто у законопроекті не повинно бути положень, які загрожували б скасуванню чи обмеженню прав і свобод людини. Крім того, є чимало конституційно визначених юридичних процедур, спрямованих на забезпечення верховенства Конституції. Так, у випадку порушення встановленої Конституцією України процедури розгляду, ухвалення або набрання чинності законів та інших актів, вони не можуть вважатися конституційними. Звідси випливає, що верховенство Конституції є принциповим правилом верховенства права і правової держави, бо верховенство права і правова держава ґрунтуються на конституційному режимі. Це підтверджує і наступний пункт – створення правових законів;

7) відповідність праву прийнятих законів (створення правових законів) — додержання конституційної вимоги про правовий характер законів, які видаються, що означає: права і свободи людини мають визначати зміст і спрямованість законодавчої діяльності. У випадку встановлення в законах обмежень щодо прав і свобод людини, зафіксованих у Конституції (крім випадків, передбачених Конституцією), звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, такі закони не можна вважати правовими, конституційними: вони підлягають розгляду Конституційним Судом для встановлення їх відповідності Конституції;

АННОТАЦІЯ

Стаття посвячена аналізу сутності і содержания принципа верховенства права и правового государства, определению соотношения, которое существует между ними. Отстаивается тезис, что принцип верховенства права, как явление общесоциальное, по своему объему является более широким, чем правовое государство и в таком смысле означает, что право должно господствовать в гражданском обществе, государстве, его правовой системе.

8) дотримання принципу юридичної визначеності, що означає чітке закріплення норм права у відповідних юридичних джерелах, встановлених чинною Конституцією або Законом про нормативні акти, зрозумілість їх підстав, цілей, змісту і безконфліктне співвідношення між джерелами права. Це дає

можливість громадянину в розумних межах і при певних обставинах передбачати юридичні наслідки своїх дій. Допомогти громадянам у цьому питанні покликані суди, які здатні враховувати обставини, суспільно-політичні відносини, що змінюються, та «динамічно» тлумачити Конституцію і закони, орієнтуючись на вироблені в певній правовій системі уявлення про правові цінності, загальні принципи права, користуючись тими інтерпретаційними методами і засобами, що відбивають професійний досвід однакового застосування Конституції і законів при одночасному використанні «здорового глузду» (розумінні і тлумаченні норм права, виходячи з конкретних реальних обставин). З цим принципом тісно пов'язаний принцип правової безпеки і захисту довіри громадянина до надійності свого правового становища, тобто віра в те, що його правове становище з часом не погіршиться;

SUMMARY:

The article is devoted to analyzing the essence and the content of the principle of supremacy of law and of jural state, determining the correlation existing between them. It defends the thesis of the principle of supremacy of law as a generally social concept being broader in his content than that of jural state and meaning therefore that the law should reign in a civil society, state, its legal system.

9) дієвість принципу поділу державної влади досягається завдяки здійсненню конституційно визначеного розподілу владних повноважень (компетенції) між законодавчими, виконавчими і судовими органами, порядку їх формування і термінів функціонування, конституційного механізму «стримувань і противаг» – методів і форм правового обмеження дій однієї влади з боку іншої. Лише за умови дотримання цих вимог виключається узурпація всієї (чи значної частини) влади в руках одного органу або особи;

10) всебічна реалізація принципу справедливого суду має вирішальне значення щодо забезпечення принципу верховенства права і правової держави; полягає у здійсненні правосуддя як форми захисту права судовою владою, розгляді і вирішенні цивільних, кримінальних, адміністративних справ, а також економічних спорів з метою охорони прав і законних інтересів громадян, організацій, суспільства і держави. Правосуддя має здійснюватися при дотриманні таких вимог: а) доступність судового захисту; б) проведення судового захисту і винесення рішення на основі закону; в) обов'язковість виконання прийнятих

рішень; г) можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало законної сили; д) неоспорюваність остаточного судового рішення, яке набрало законної сили. Суд уособлює справедливість і його діяльність не може бути поза мораллю, непрозорою. Незалежність і неупередженість суддів є запорукою зміцнення гарантій захисту прав і свобод людини;

11) додержання принципу правозаконності і забезпечення правопорядку – означає, що встановлення чи санкціонування та реалізація норм права відбувається відповідно до правила, за яким правовий закон має вищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів; підзаконні акти відповідають закону; закони приймаються, змінюються і скасовуються законним (легальним) шляхом; усі державні органи і організації, посадові особи, а також громадяни та їх об'єднання виконують приписи законів. Водночас при застосуванні норм права, їх тлумаченні уповноважені особи не можуть обмежуватися виключно юридичними нормами, що містяться в офіційних актах, виданих владними органами, тобто позитивним правом, а повинні враховувати «надпозитивні» правові чинники, передусім природні, невід'ємні і невідчужувані права і свободи людини, виключати прояви свавільної влади як держави над людиною, так і людини над людиною. А забезпечення правопорядку є не просте формальне дотримання порядку, передбаченого законами та іншими нормативними актами, а всебічний контроль суспільства над діяльністю державної влади за допомогою відповідних правових механізмів.

Вважаємо, що в сучасних умовах, коли світ переживає економічну і фінансову кризу, коли чітко виявилася неспроможність як соціалістичного, так й капіталістичного варіантів подальшого розвитку, людство має поставити принцип верховенства права (основоположні права і свободи людини) за орієнтир пошуку шляху до світового порядку і самозбереження.

ПРИМІТКИ:

¹Вчені України (їх більшість) виходять з того, що принцип верховенства права не можна зводити до «принципу верховенства закону». Аргументом на користь цього справедливого судження служить розуміння права як широкого явища, яке не міститься виключно в законах і підзаконних актах, а втілено в інших формах (джерелах) права та закладено в невідчужуваних природних правах людини і спрямовано на захист базових цінностей, якими є гідність людини, свобода і рівність.

УДК 343.8

ПОНЯТТЯ ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ З НОВИХ ПОЗИЦІЙ

В. М. Трубников

Права людини та громадянина, їх генезис, соціальне коріння і призначення є однією з „вічних” проблем розвитку людства, що пройшла через тисячоліття і незмінно перебуває у центрі уваги політичної, правової, етичної, філософської та релігійної думки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

Принцип верховенства права, об'єкт злочину, універсальне поняття

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Принцип верховенства права, объект преступления, универсальное понятие

KEY WORDS

Principle of supremacy of law, object of crime, universal concept

Не применшуючи ролі та значення філософського, соціального, історичного, політичного підходів до дослідження прав людини та громадянина, ми вважаємо, що аналіз даної проблеми з точки зору юриспруденції має бути першочерговим завданням. Як зазначав Ю. Тодика, забезпечення і захист невід'ємних прав людини – найважливіший елемент та необхідна умова стабільного розвитку соціуму. Порушення прав та свобод людини і громадянина дестабілізує суспільство, веде до конфронтації різних політичних сил. У світовій науці підходи до розуміння права обумовлені протиріччями двох глобальних традицій правової думки: природного права та юридичного позитивізму. Така ж тенденція спостерігається і у розвитку української теорії держави і права, філософії права та окремих галузей права. Юридичний позитивізм „міцно тримає у своїх руках” не лише тих, хто жив та працював за радянських часів, але й тих, хто бере участь у розвитку науки кримінального права у наш час. Сучасна вітчизняна методологія та доктрина права, як і за радянських часів, продовжує базуватися на позиціях державоцентризму, тоді як право необхідно розуміти «не як функцію держави, а як функцію соціуму». Декларуючи пріоритетність інтересів людини, закони Верховної Ради України фактично мають на увазі захист інтересів держави, хоча вона вже не тоталітарна радянська держава, а суверенна Україна. В Україні розповсюджена думка, що

основним засобом вирішення актуальних суспільних проблем може бути застосування законодавчих актів або навіть стан „диктатури закону”, витоки якого простежуються у державній діяльності, навіть у функціонуванні „сильної держави”. Але вже давно відомо, що основним критерієм ефективності організації та функціонування державної влади, окремих її гілок є не кількість схвалених юридичних рішень, законів, а, перш за все, ступінь задоволення суспільних потреб та інтересів. Витоки влади не у владі, не в державній владі, не в законі, а безпосередньо у громадянському суспільстві, потребах та інтересах окремих реально існуючих людей. Основним джерелом права, діючих нормативно-правових актів є людина, а не держава та влада.

Належне забезпечення прав людини є вирішальним компонентом стабільного розвитку держави, серцевиною та вирішальною функцією правової держави, її головною метою. Права людини – головна мета і найважливіший інструмент будь-якої цивілізованої правової держави, яка прагне забезпечити свободу та добробут особи, безпеку людей, захистити їх від згубних наслідків дестабілізаційних суспільних процесів. Як досить влучно зазначає Г. Удовенко, права людини мають бути тим мірилом національного розвитку, демократії і прогресу, до якого ми так прагнемо. Права людини – той компас, за яким кожен день держава повинна звіряти свою діяльність в усіх сферах суспільного життя [1; 2; 3].

У житті і науці завжди рано чи пізно приходить пора чергового назрілого кроку. Він може виявитися гігантським, величним або звичайним, зовні не дуже і прикметним, але потрібним. Нині до такого кроку і рубежу ми прийшли в науці кримінального права при вирішенні універсального поняття об'єкта злочину. Його вагомість, роль і наслідки будуть оцінені згодом вченими і практиками. Тим паче, що від поняття злочину виникає формування понять і всіх інших інститутів кримінального права.

На сьогодні кримінальне право неадекватно реагує на значущість прав та свобод людини і громадянина. У кримінальному праві не повною мірою втілено принципи верховенства прав і свобод, першочерговість захисту природного невід'ємного права людини – права на життя. Крім того, кримінально-правова охорона права